

Franges hidràuliques, entre angoixes geogràfiques i estratègies de supervivència: el cas de la terra ferma de Venècia

Francesco Vallerani

Actualment està augmentant de manera progressiva la consciència social del malestar que comporta viure en entorns urbanitzats cada cop més caòtics, lletjos, consumidors de qualitat ecològica i sotmesos a l'especulació més desenfrenada. De fa temps, la dispersió urbana o *urban sprawl* és una qüestió urgent que requereix reflexionar sobre el futur de la planificació del territori al món occidental (Gibelli i Salzano, 2006). El que més preocupa és el consum de sòl, sobretot del sòl fèrtil apte per a usos agrícoles. Aquest consum es tradueix en una pèrdua irreversible i de fet, definitiva del suport primari a les relacions ecològiques bàsiques, que impedeix l'absorció natural de les aigües meteòriques, modifica les temperatures, altera els paisatges i destrueix la dicotomia tradicional ciutat-camp. En els països més industrialitzats del planeta s'està donant una certa conscienciació ecologista en gran part dels segments socials que, si bé en molts casos no s'aconsegueix traduir en pràctiques territorials adequades, sí que ha trobat un ressò tant en les reflexions intel·lectuals més elaborades com en els discursos i les manifestacions populars, fet que ha ajudat a crear un codi de comportament compartit però que presenta moltes expressions diferenciades.

En el país del ciment

A Itàlia, a partir dels primers anys del nou mil·lenni, es constata un creixement extraordinari de l'especulació immobiliària, que comprèn els àmbits residencials, productius i comercials, amb el corollari de la necessitat d'adequar les infraestructures viàries i els fluxos de mobilitat a la nova situació. Tot plegat, amanit amb la repetició martellejant i obsessiva de paraules clau com ara *mercat global*, *innovació*, *creixement* i *competitivitat*, un autèntic mantra pro desenvolupament que sembla més útil per amagar la corrupció i la malversació de diners públics que no pas per millorar la qualitat de vida dels ciutadans (Bonora i Cervellati, 2009). Podríem definir aquesta renovada tendència a l'agressió al territori com una mena de contrareforma ambiental afavorida, sens dubte, per una política governamental poc atenta al bé comú i en perfecta sintonia amb els grans interessos immobiliaris. És una autèntica llàstima constatar que, malgrat un augment

de la sensibilitat entre els sectors més compromesos de la societat italiana i en sintonia amb la difusió global de les exigències ambientalistes, els adversaris del bé comú, els especuladors, els oportunistes, els constructors il·legals i els polítics còmplices no descansen mai (Sansa, 2010). L'elevat malestar social generat pel caos urbanístic s'evidencia en el creixement, sorprenent i ahora prou conegut, del nombre d'associacions de ciutadans italians que s'esforcen, amb un gran dispendi d'energies físiques, econòmiques i morals, per denunciar irregularitats, documentar les protestes, proposar alternatives, reclamar que els polítics els escoltin i cercar la visibilitat d'aquests temes a la premsa (Vallerani, 2008a). Elaborar altres mirades, altres geografies (Nogué i Romero, 2006), és una activitat intel·lectual cada cop més necessària, gairebé un deure civil que arquitectes, geògrafs, antropòlegs i sociòlegs han d'assumir sense més vacil·lacions, tot i saber que hi ha riscos, com ara el desànim, les desil·lusions, les angoixes, les pors, l'autocensura i el sentiment de solitud i de fragilitat davant les reaccions dels poderosos, com ara les seves miserables citacions a judici,¹ amb grans recursos econòmics i hordes agressives d'advocats.

Arribats a aquest punt, ens és molt útil recuperar els escrits d'escriptors italians com, per exemple, Pier Paolo Pasolini, Italo Calvino, Guido Piovene i Giorgio Bassani, que van ser els primers a denunciar, com unes veus aïllades en un desert cultural esfereïdor, l'altra cara de la moneda del *miracle* econòmic italià que es va donar entre el 1950 i el 1970. Tots ells van preveure amb encert els resultats de l'estreta relació entre l'expansió caòtica de les perifèries, la disgregació de l'espai rural, la desaparició dels paisatges històrics i una degradació ètica creixent, sense més regles que les de l'afirmació prepotent dels interessos individuals. Després de gairebé mig segle, aquelles contribucions literàries encara són una referència vàlida ideal per a qui, com nosaltres, ha decidit dedicar tots els esforços científics a la comprensió de les dinàmiques territorials que es produeixen actualment. N'hi haurà prou, en aquest capítol, de recordar el compromís civil de l'escriptor Giorgio Bassani, un dels fundadors de l'associació d'àmbit nacional Italia Nostra, implicat també en el malestar existencial

¹ Nota dels editors: l'autor del capítol (juntament amb Mauro Varotto, de la Universitat de Pàdua) va ser denunciat i portat a judici per una empresa arran de l'edició del llibre *Il grigio oltre le siepi* (Vallerani i Varotto, 2005), que exposa exemples de degradació ambiental i paisatgística del Vèneto.

causat per l'atac violent al paisatge italià que va tenir lloc a mitjan dècada del 1950. Però, sobretot, ens és útil la seva reflexió sobre el fet que, si ens aturem massa a avaluar els costos i els beneficis de la lluita pel bé comú, “hi ha el perill que recaiguem tots plegats en l'humor negre: però benvingut sigui l'humor negre si ens pot estimular a actuar amb energia renovada, amb noves forces” (Bassani, 2005: p. 49).

Giorgio Bassani se situa entre el literat en sentit estricte i l'assagista-periodista, un cas lloable de dedicació generosa dels propis mitjans expressius, utilitzats habitualment amb finalitats artístiques i creatives, al difícil intent de despertar les consciències dels ciutadans i de sacsejar la desídia d'una classe política poc atenta als problemes ambientals. Es tracta, en general, de figures aïllades, casos fortuïts sostinguts per una abnegació heroica, persones que actuen en solitud, potser ajudades en la seva tasca per la visibilitat que els ofereixen les pàgines dels principals diaris o per l'èxit dels seus llibres. Les paraules de Bassani van trobar ben aviat una àmplia adhesió, fet que confirma novament la contribució essencial de la polifonia cultural també en els temes aparentment especialitzats com ara la planificació del territori. Així, doncs, els escrits de Giorgio Bassani traspuen no tan sols una forta càrrega ètica i uns estímuls per no cedir a la depressió (el ja esmentat “humor negre”) davant la insaciabilitat dels especuladors, sinó també un missatge a favor de l'acció, d'estar a l'aguait, però sense renunciar als coneixements i les competències a l'hora de proposar alternatives vàlides a les accions mogudes habitualment per interessos particulars.

El triomf del fer

La runa abandonada d'edificis recentment enderrocats; o els munts de terra que deixen lloc a unes excavacions precipitades per acollir els fonaments de nous hipermercats o de nous habitatges, amb camions que van i vénen sense pausa sota un sol implacable ja calent a l'abril i que continuarà així fins a les primeres pluges febles de començament d'octubre. Els camps i els prats abandonats de fa temps, delimitats per piquets plantats per topògrafs i amb els accessos eixamplats per acollir excavadores famèliques i for-

migoneres; o les antigues séquies substituïdes per canonades de ciment, després d'arrencar o esmicolar la vegetació limítrofa, i cobertes de runa per ubicar-hi nous aparcaments, noves infraestructures viàries, nous establiments. Tot això constitueix el relat d'un viatge que sembla la crònica d'una catàstrofe no tan sols endèmica, sinó també inevitable.

Imatge 1. L'especulació immobiliària ha transformat els paisatges tradicionals del Vèneto central.

Contràriament al que se sent a dir d'un temps ençà per part dels governants del país del ciment, en un to insistent i propagandístic, és possible identificar el caràcter corrosiu dels desastres del *fer*, un *fer* acrític, retòric, dissipador de qualitat, imposat des d'altres instàncies, indiscutible, sovint militaritzat, que empobreix els paisatges, enriqueix uns quants, perjudica molts, i rarament aporta beneficis efectius i compartits per la comunitat. És el *fer* que desperta la cobdícia dels corruptors i dels corruptes, de qui es frega les mans de satisfacció davant d'esllavissades, terratrèmols i incendis de boscos centenaris pensant en la deriva especulativa desencadenada per la desgràcia. Per guanyar unes quantes desenes de minuts en el trajecte amb tren entre Bolonya i Florència, valia la pena alterar la hidrogeologia

d'un ampli sector de muntanya dels Apenins? I és clar que no, no podia valer la pena, fins i tot tenint en compte els retards continus dels trens que perjudiquen l'usuari, sotmès a més a un encariment considerable del cost dels bitllets (Wu Ming, 2010). Però, sota l'aparent banalitat d'aquesta constatació, hi ha la invitació implícita a una valoració economètrica més seriosa de l'anàlisi entre costos i beneficis, massa sovint oblidada (Cancelli, Sergi i Zucchetti, 2006).

En un país amb un consum de sòl tan elevat com Itàlia, tot això ja s'ha consolidat, per la qual cosa el territori només interessa si permet un augment substancial dels beneficis. I resulta que, en el país del ciment, es continua promovent el pensament únic del *fer*, sovint acrític i caòtic, però sobretot fortament condicionat per les pràctiques especulatives, menyspreant o fent callar les veus alternatives, les crítiques constructives amb procediments legals. Fins i tot confiant en les consideracions immediates derivades d'un enfocament impressionista, és possible definir amb molta precisió els aspectes negatius de l'expansió de les franges urbanitzades en gran part del territori italià. La impressionant proliferació d'edificis i infraestructures és una successió obsessiva i molt estesa de presses empolegades, sorolloses, en molts casos gairebé malsanes, que s'abaten irrefrenablement sobre les traces d'espais viscuts, esborrades per sempre, redefinides amb la força de les decisions preses en els misteriosos laberints de les normatives obviades o permissives i còmplices per flexibilitat verbal endèmica, que són més un crit barroc que no pas el producte madur del dret i de la justícia (Benedetto, 2006).

Entendre les lògiques, les dinàmiques, els mètodes aplicats, el rerefons antropològic i les conseqüències geogràfiques del consum del sòl al país del ciment no és difícil i ho demostra l'extensa bibliografia produïda sobre aquest tema, especialment a partir de la segona meitat del segle xx, quan les primeres sensibilitats crítiques, ja alliberades de les evidents i urgents necessitats de reconstrucció durant la postguerra, van obrir els ulls sobre tot el que estava succeint. Recordar avui la funció de figures com ara Leonardo Borgese, Antonio Cederna, Bepi Mazzotti i Antonio Iannello és més necessari i oportú que mai en aquests temps de censura suau, en què de les actuals instàncies governatives provenen fins i tot crítiques paleses i dures a qui s'esforça per fer conèixer les males pràctiques i els crims de

la Màfia i de la Camorra. Els textos elaborats amb una assiduïtat insistent per aquests autors no aspiraven certament a l'èxit literari, sinó a la difusió mediàtica: havien de ser essencials, eficaços, punyents i fins i tot rabiosos, havien de transmetre menyspreu, havien d'informar i conscienciar sobre la gravetat de la injustícia causada pels estralls en el paisatge, per la destrucció dels rius amb els abocaments il·legals, pels desequilibris derivats de les intervencions no planificades, en resum, per totes les diverses tipologies d'agressions als sistemes ecològics i de malbaratament forassenyat de les traces culturals que fan tan peculiar i fascinant la formació secular dels paisatges italians (Borgese, 2005; Cederna, 2006).

Seducions fluvials

A la terra ferma de Venècia, és a dir, a la plana mitjana i baixa del Po en el litoral de l'Alt Adriàtic, la dispersió urbana en franges caòtiques que s'estenen sobre el que fins fa pocs anys es podia definir com un entorn rural afecta una complexa xarxa hidrogràfica que, durant segles, ha condicionat l'evolució de les estructures agràries, l'organització dels nuclis habitats i la distribució dels habitatges rurals i de les instal·lacions hidràuliques. S'han d'estudiar els cursos d'aigua, no tan sols en relació amb la seva utilitat, sinó també com a elements del paisatge que van adquirir uns significats explícits ja abans de l'extensió del domini venecià per la plana a l'inici del segle xv. En efecte, en la tradició humanista del final de l'edat mitjana, molt activa en ciutats estat com ara Venècia, Pàdua i Treviso, era molt viu el concepte culte de *bell paisatge*, manllevat en el procés de recuperació fervent de la tradició grega i llatina (Vallerani, 2004). En aquesta tradició, la font, el brollador, el rierol o el riu van assumir una funció no gens secundària en la definició de categories estètiques. En el ric context humanista de l'època, que en terres venecianes deu molt a l'herència del poeta Francesco Petrarca, un dels estereotips paisatgístics més apreciats era sens dubte el rierol sorgit d'una font de dimensions modestes, que divagava lliurement per meandres estrets al llarg de marges baixos vorejats per prats verds exuberants d'herbes i flors, delimitats per nombrosos bosquets, on els pastors trobaven l'ombra per al repòs i l'aigua s'escolava cristal·lina i

veloç, però sense ràpids perillosos, sobre un llit de grava alternat amb llenques arenoses.

L'antropització dels cursos d'aigua va facilitar també l'ocupació d'aquests territoris, en la major part dels casos ampliant l'espai urbanitzable i perfeccionant la xarxa de transports, tant terrestres com fluvials. De la gestió de l'aigua a la millora del terreny: al Vèneto del segle XVI, per exemple, s'aplicava el paradigma neoplatònic de l'harmonia natural assolida gràcies a la separació ordenada dels elements aigua i terra per mitjà de les canalitzacions de drenatge. I aquí val la pena recordar l'elogi que Palladio feia dels paratges fluvials per a la construcció de la vil·la rural. Deia que els cursos d'aigua regulats amb rescloses, canalitzats, vorejats de rengleres ombrívols d'arbres, a més de facilitar les relacions entre la ciutat i el camp, eren per si mateixos elements harmònics del paisatge, indrets d'esbarjo per alegrar l'ànim de qui passejava per les ribes, però també de qui hi navegava (Palladio, 1570).

Imatge 2. El curs mitjà del riu Piave conserva encara els paisatges atractius que ja havien estat lloats per la tradició humanista del final de l'edat mitjana i que constitueixen una solució de continuïtat en la imparabile transformació de la zona.

Als segles successius, la centralitat cultural i espiritual de la complexa hidrografia vèneta va constituir un element significatiu en la definició d'un concepte ampli de natura. Segons aquesta concepció, els ports fluvials en els centres urbans, la navegació, la pesca, els rentadors o els molins hidràulics van donar lloc a un patrimoni estètic compartit que va conferir una personalitat extraordinària a cada lloc. N'és una prova l'extensa producció pictòrica dedicada als paisatges fluvials vènets, des dels quadres on els paisatges fluvials, dibuixats amb un bon domini de la perspectiva ja des del final del segle xv, eren el rerefons de la iconografia religiosa habitual, fins al paisatgisme tardoromàntic, que es va interessar pels paisatges lacunars i pels rius de les terres de l'interior. De les fonts arxivístiques contemporànies emergeix una relació molt estreta entre les xarxes hidrogràfiques i les dinàmiques socioeconòmiques, amb una atenció especial als progressos de l'enginyeria hidràulica, encaminats a l'aprofitament agronòmic d'extenses regions pantanoses. Aquest aprofitament va comportar l'antropització del camp, en què les fases dels projectes i els efectes successius sobre el paisatge no concerneixen mai solament a la producció i als assentaments, sinó també als processos culturals de producció simbòlica que justifiquen, celebren i expliquen la funció de la població en l'evolució dels recursos naturals. Es produeix, doncs, un discurs retòric complex i elaborat en perfecta sintonia amb les classes dominants; això es fa molt evident sobretot després de la segona meitat del segle xix, quan el progrés tècnic, encoratjat per les dinàmiques frenètiques de la revolució industrial, va permetre un enorme desplaçament de projectes desconeguts fins aleshores (Cosgrove i Petts, 1990: p. 6).

Ciutat difusa i xarxa hidrogràfica: el cas de la terra ferma de Venècia

Actualment encara existeixen restes importants d'aquest patrimoni fins i tot a l'interior del camp urbanitzat, per no parlar del gran nombre de nuclis urbans del Vèneto en què encara és possible identificar sistemes hidràulics de gran rellevància però que necessiten ser restaurats. Tot plegat posa de manifest la importància dels paisatges fluvials —sia com a fet geogràfic àmpliament considerat pels discursos científics tradicionals (geogràfic, en

primer lloc, però també històric, social, demogràfic, agronòmic) o com a espai mental—, de les percepcions i de les representacions corresponents, de les dinàmiques existencials i de les interaccions complexes entre els diversos agents. Conscients del gran abast del problema, la qüestió de la recuperació i la reutilització del sistema hidrogràfic a l'interior de la dispersió urbana en el territori continental de Venècia constitueix un repte necessari i atractiu per als propers anys, tenint en compte, a més, les urgències globals que no permeten prolongar el malbaratament ni els errors en la gestió dels recursos naturals.

I, efectivament, per desgràcia és molt fàcil de traçar una geografia ben articulada de les agressions a la memòria territorial, dels abusos ambientals i de l'explotació miop i egoista del potencial que ofereix la natura per totes les conques fluvials tributàries del golf de Venècia, com en la resta de rius italians. En la nècia eufòria fruit de l'èxit aclamat del model vènet, no hi ha lloc per a una valoració madura dels impactes negatius causats pel miracle econòmic, i això és ben visible, per exemple, al llarg del curs mitjà dels rius Adige, Brenta i Piave. L'aparent naturalitat de les seves lleres amples dominades per vegetació de ribera i arenys plens de grava per on l'aigua corre lliurement constitueix una valuosa solució de continuïtat, gairebé un oasi lineal, que interromp la imparable transformació del Vèneto central en una ciutat difusa, però, al mateix temps, també és un espai usat per satisfer la creixent demanda d'àrids per a la construcció, per incrementar les captacions destinades a la irrigació i per abocar-hi les aigües de les depuradores o dels sistemes de clavegueram.

En el context de gran consum de sòl, que de moment la crisi global ha frenat parcialment, el ja esmentat creixement d'un malestar social accentua la demanda tant d'espais verds, per al lleure i per a la regeneració física i mental, com de paisatges amb un valor simbòlic afegit. En aquest sentit, els rius constitueixen no tan sols uns importants pòsits de memòria territorial, tant material com immaterial, sinó també fisonomies ambientals i paisatgístiques rellevants, a partir de les quals s'han de poder dur a terme estratègies de revaloració dels espais de la quotidianitat. Aquesta *fluvialitat difusa* està estimulant processos innovadors de requalificació urbanística, ben bé com una celebració implícita del Vèneto *amfibi*, en què nombroses poblacions s'enorgulleixen de la prestigiosa marca de *ciutat d'aigua*, pro-

movent, per mitjà d'iniciatives espontànies o institucionals, un conjunt d'intervencions destinades a la recuperació del vincle entre l'home i l'aigua als territoris continentals de Venècia (Ercolini, 2010).

L'aparent homologació formal de la plana baixa entre els rius Po i Tagliamento també acull importants reductes de paisatges d'aigua. En general, les planes drenades han estat altament antropitzades i la racionalitat funcional ha substituït l'espontaneïtat preexistent de les dinàmiques naturals. Només recentment s'ha començat a reconèixer el valor dels paisatges originals de la zona, fins al punt que, actualment i arreu, es considera que les àrees humides tenen un valor territorial i paisatgístic elevat. Els consorcis de sanejament, no tan sols de la regió vèneta, preveuen accions de protecció i restauració ambientals, en sintonia amb el remarcable restabliment de l'estima per les zones pantanoses per part de sectors rellevants de l'opinió pública. En efecte, l'opinió pública es mostra cada cop més oberta i sensible als problemes ambientals, gràcies en bona part a la demanda i l'interès creixents per les destinacions turístiques i els llocs d'esbarjo amb entorns naturals de qualitat.

És indubtable que l'èxit o el fracàs de qualsevol intervenció planificada depèn sobretot de la resposta de la població autòctona, dels residents que veuen com s'imposa des de dalt el projecte o, si més no, les indicacions i els suggeriments d'un canvi en la relació amb els espais de la seva quotidianitat. Per tot el que hem evidenciat fins ara, no podem sinó estar contents de l'interès social creixent pels valors ambientals i paisatgístics, una premissa imprescindible per dur a terme estratègies concretes d'innovació territorial.

La valoració positiva dels paisatges fluvials alimenta unes determinades imatges mentals d'aquests paisatges que es poden mantenir durant molt de temps, amb la força habitual dels estereotips carregats de prejudicis. En aquest sentit, els principals rius de les terres continentals de Venècia, i en particular el Brenta, el Piave i el Sile, estan connotats per una estratificació d'imatges culturals que de vegades han sobreviscut durant segles i que encara ara condicionen la percepció social dels cursos d'aigua. Els objectius i les estratègies dels plans territorials haurien de tenir en compte, doncs, no tan sols les fisonomies hidrogràfiques concretes, sinó també les *geografies mentals*, no menys importants, amb què la població identifica

els cursos d'aigua. És evident que la recuperació de la qualitat dels cursos d'aigua no constitueix una tasca gens fàcil després d'aquesta última dècada d'agressiva especulació immobiliària, de greu alteració de les dinàmiques hidrogeològiques com a conseqüència de la impermeabilització dels sòls amb la proliferació del ciment, d'augment de les captacions d'aigua per a l'agricultura, de perill de desbordaments per la intensitat dels fenòmens meteorològics i de freqüents abocaments criminals de substàncies contaminants. Entre altres coses perquè l'avidesa egoista que estimula l'especulació immobiliària està intentant ocupar els terrenys més atractius propers als paisatges fluvials encara íntegres, per la qual cosa hi ha el risc que tots els esforços per conservar el que perviu de la natura al llarg de la xarxa hidrogràfica de la ciutat difusa resultin inútils per culpa de les freqüents modificacions dels plans reguladors, de la venda als privats de béns comunals o, senzillament, dels abusos en la construcció.

El Vèneto dels petits rius

A més dels principals cursos d'aigua, el camp urbanitzat del Vèneto està solcat per un entramat espès de rius i canals menors que constitueixen una densa xarxa d'una diversitat geomorfològica important (vegeu la figura 1). La cartografia física mostra molt bé aquesta intrincada distribució de línies blaves, com venes de la terra. Es tracta en bona part de traces hidràuliques marginals, que s'esfilagarsen i es dispersen per la perifèria difusa en expansió i que, en la major part dels casos, són obviades, vistes més com un problema per a l'expansió urbanitzadora que com una oportunitat de teràpia, de recuperació, ambiental i paisatgística. Tot i així, d'uns anys ençà s'observa un gran esforç dels experts i els estudiosos per recuperar les traces d'aigua menors, d'acord amb la consciència creixent que les aigües superficials ja no són un recurs inesgotable (Varotto, 2005).

A més dels habituals mètodes geogràfics, el punt de vista de l'antropòleg i el de l'historiador també són fonamentals en la construcció d'una nova mirada territorial, amb la finalitat de recuperar, per mitjà de la memòria, el sentit dels llocs rics de significats però que han quedat al marge de les reflexions i de les accions responsables del recent augment del consum

del sòl. I vet aquí que la redescoberta dels antics recorreguts pels marges dels petits rius del Vèneto es converteix de sobte en un viatge “pel car, el dolç, el *piadós* passat” (Bassani, 2007: p. 285) que ens condueix cap a l’Atlàntida, és a dir, als paisatges amagats i perduts, les misterioses geografies quotidianes a les quals, fins fa pocs anys, no era possible atribuir cap dignitat territorial o legitimació acadèmica. I, en efecte, el Meolo, el Vallio, el Musestre, la Tergola i les altres connexions hidràuliques de recs, conduccions, col·lectors, ponts, sifons hidràulics i confluències constituïen un patrimoni infinit de relacions viàries, de senders. Aquests senders, sobretot si ressegueixen una via d’aigua, són per Gaston Bachelard el “motor” dels somnis: què hi ha de més bonic que un sender?, es pregunta Bachelard. Però, caminar pel Vèneto, seguint, per exemple, la vena tortuosa del Bacchiglione o del Marzenego, ens condueix a l’amarg escenari dels camps abandonats, del malbaratament ambiental lligat al benefici immediat amb la mínima despesa.

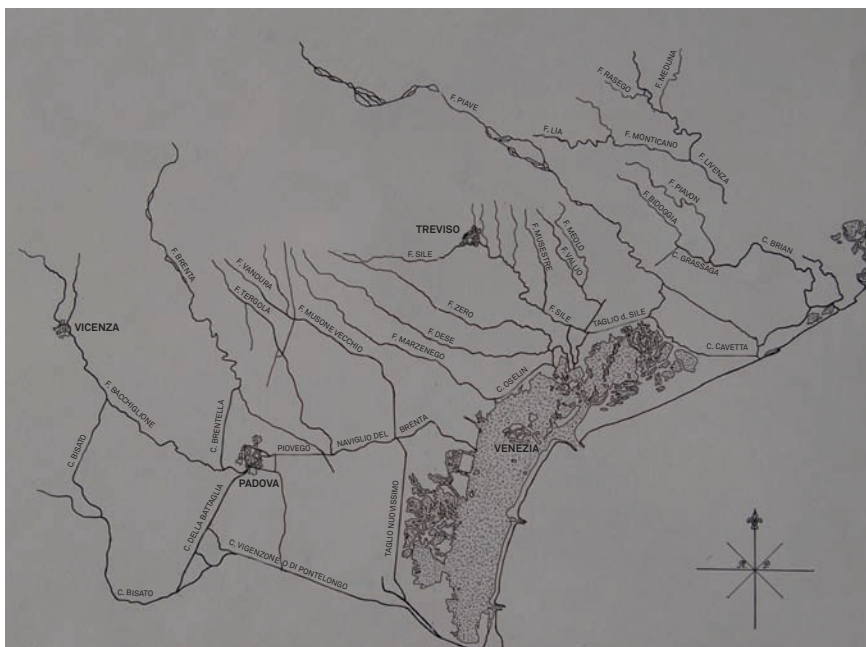

Figura 1. Distribució dels cursos d'aigua menors a la terra ferma de Venècia.

En una ocasió parlàvem amb amics poetes i pintors de la necessitat d'elaborar un catàleg de les zones que han deixat de ser aptes per al bany, de les ribes on temps enrere els nens podien jugar i els joves es podien desafiar. Recollir testimoniatges de la funció recreativa dels rius, per a la natació, els jocs aquàtics, les excursions amb les típiques barquetes de fons pla mogudes amb una perxa: l'alegre socialització estiuenca a les aigües fresques i cristal·lines, anant al riu amb bicicleta o seguint el camí de l'hort. És una idea forta que parteix de les petites realitats que embolcallen l'espai viscut de cadascun de nosaltres, una idea clarament oposada a la inadequada cultura del *think big*, del gegantisme prometeic que sembla més que intenti ocultar la manca de capacitat innovadora que no pas expressar la capacitat de resoldre les urgències ambientals i paisatgístiques de la vida quotidiana cada vegada més paleses. I, en efecte, no falten agents del territori per refer l'antic lligam entre la ciutat lacunar i els seus territoris continentals, per educar els més joves a observar com corre un riu entre els camps, imaginant-lo com una de tantes vies per arribar a Venècia. Gairebé una inconscient suggestió psicològica que transfigura fins al més modest itinerari fluvial de plana com el recorregut vital cap al cor urbà de la llacuna; ben conscients, però, que l'atracada final davant del Palau Ducal no exhaurix la curiositat del viatjant, preparat per tornar a marxar i anar més enllà de l'horitzó que no tanca el món, sinó que en preanuncia un altre de misteriós: el mar infinit que pertany, des de sempre, als somnis i als desigs de cada home.

Amb tot, s'han trobat documents on els estudiosos positivistes del final del segle XIX mostren interès pels cursos d'aigua menors als territoris continentals de Venècia amb la finalitat de relançar l'economia vèneta. Per mitjà d'observacions meticuloses sobre el terreny i de recerques estadístiques acurades, es van esforçar per identificar i classificar tots els aspectes relacionats amb una relació profitosa entre l'home i el riu. Per exemple, en la *Monografia statistica* que Luigi Sormani Moretti va dedicar a la província de Venècia, publicada entre el 1880 i el 1881, hi ha un informe exhaustiu sobre les funcions i el trànsit per les vies d'aigua que desemboquen a la franja litoral, amb una gran abundància de detalls fins i tot per als cursos menors (Sormani Moretti, 1880). Poc després, l'enginyer Francesco Turola feia un extens elogi de la vocació nàutica dels petits rius, centrat especial-

ment en la conca del Po. La retòrica geogràfica de Turola, que sembla una coreografia barroca, no dubtava a l'hora de remarcar les peculiaritats d'un territori, el del Vèneto, ben conreat, poblat i solcat per rius i canals, amb un nombre rellevant de petits mercats locals que podrien beneficiar-se de relacions nàutiques de curt abast; entre aquestes rutes fluvials, hi incloïa també els canals de drenatge (Vallerani, 2004). Considerava que la promoció d'una navegació tan ramificada podria, a més a més, beneficiar-se d'un gran nombre d'escalles, de manera que es podrien fer “múltiples estacions per carregar els productes de la terra i de les indústries, o descarregar les mercaderies d'usos diversos”; així, es produirien “entre distàncies breus, aquells petits intercanvis tant més útils i econòmics com més nombrosos i continus” (Turola, 1889: p. 18).

Ocupar-se dels cursos menors no és un tria peregrina i mancada de raons útils per a la comprensió de contextos més amplis. N'era ben conscient el mateix Fernand Braudel quan va afirmar que la història del Mediterrani no solament s'ha de llegir en les relacions continentals i marítimes, fonamentals i de gran importància, és a dir, “els camins de terra i de mar”, sinó també en “els camins dels rius i dels cursos d'aigua menors, la immensa xarxa de connexions regulars i fortuïtes, de distribució perenne de vida, gairebé de circulació orgànica” (Braudel, 1986: p. 282). Però, al marge de la legitimació historiogràfica braudeliàna, tenim la certesa que les franges hidrogràfiques ofereixen, precisament gràcies a la seva condició de marginalitat, un potencial extraordinari per corregir els escenaris depriments de la ciutat difusa. Així, en el cas del poble de Meolo, a pocs quilòmetres de la proliferació del ciment en què s'ha convertit la ciutat de Mestre, n'hi ha hagut prou amb un grupet de remers apassionats per les barques tradicionals per restituir a la població el petit riu que travessa el poble i, d'aquesta manera, esperonar els polítics locals a optar per l'estratègia de protegir i recuperar els béns comuns i abandonar durant un temps les habituals dinàmiques de les plusvàlues financeres.

L'aproximació holística als paisatges d'aigua i a la gestió geopolítica d'aquest recurs a l'interior de franges intensament urbanitzades parteix d'un requisit irrenunciable: la necessitat de tornar a posar els fonaments, mitjançant la contribució multidisciplinària, d'una cultura de l'aigua compartida. Aquest ha de ser l'instrument per assolir un reequilibri

territorial satisfactori, sense negligir la funció fonamental de la qualitat estètica i ecològica del paisatge, de l'imaginari col·lectiu i de la memòria. No falten exemples lloables també a l'àrea vèneta de redefinició de la identitat hidràulica en sintonia amb la recuperació del sentit dels llocs i de l'arrelament, els dos paradigmes més innovadors per restaurar i recuperar una territorialitat més satisfactòria, a la mida de l'home. La recuperació de la memòria hidràulica també inclou aspectes menys destacats de la cultura de l'aigua, com ara les construccions senzilles que la història ha dispersat pels recs, els canals i els rius menors, però també les velles barques de fusta abandonades en terres inundables, entre el fang, i els molins en mal estat, els llogarets arran de riu, els ponts o els molls.

Imatge 3. Les noves estratègies de recuperació ambiental i paisatgística han de partir de la recuperació del patrimoni construït, com és el cas dels molins abandonats en els cursos d'aigua menors.

Un altre aspecte que presideix la formulació d'un nou humanisme hidràulic és l'anàlisi de les percepcions que componen l'imaginari col·lectiu contemporani sobre l'aigua. Convé tenir presents les pàgines fonamentals

de Simon Schama dedicades a aquests paisatges (Schama, 1997) per entendre fins a quin punt ens hem distanciat de l'aigua entesa com a element natural, és a dir, més enllà de la icona domèstica de l'aixeta que obrim cada dia. Ja s'estan allunyant els darrers ecos del 2003, l'any internacional de l'aigua, l'any de la gran sequera, de l'emergència europea, un any després de les grans inundacions a l'Europa central i abans del tsunami del sud-est asiàtic de finals del 2004 i de la catàstrofe de Nova Orleans, del 2005, aclaparats per episodis desastrosos més recents a Alemanya, Polònia i Pakistan durant l'estiu del 2010. Malgrat tot, és massa fàcil descarregar les frustracions ambientals fixant-nos en l'espectacularitat dels grans desastres hidràulics. En aquest capítol voldríem concentrar-nos en les degradacions menors, en les ineficiències quotidianes, en la successió d'emergències locals, en la pèrdua de la qualitat hídrica de les microconques, que amenaça les poblacions del Vèneto, incloent-hi les que es poden considerar fluvials, malgrat que en els mapes mentals de la seva població hi ha una absència sorprenent dels elements hidrogràfics. És en aquest nivell que cal intervenir amb urgència, tenint presents igualment les inundacions del novembre del 2010 que van afectar la ciutat de Vicenza i la seva rodalia, és a dir, no únicament el cor del paisatge del Po, sinó també un dels contextos regionals on la difusió urbana ha estat més intensa i caòtica.

Avui dia, la hidrografia vèneta, i la de bona part de la conca del Po, flueix per territoris cada cop més impermeabilitzats pel ciment difús, amb la consegüent simplificació de la complexitat sistèmica, geomorfològica, hidràulica i dels components naturals. Els rius petits i grans s'han reduït a canals. S'ha escurçat el recorregut de l'aigua des dels diversos punts de la conca fins a les xarxes de recollida, la qual cosa ha fet disminuir la capacitat de retenció i d'absorció d'aigua dels sòls. Així doncs, es pot dir que la xarxa hidrogràfica podria ser menys segura per culpa del consum frenètic de sòl, de les lògiques egoistes de la renda immobiliària. Per evitar-ho, n'hi hauria prou d'ajustar-se a la Directiva marc de l'aigua (Consell d'Europa, 2000), que tracta de la protecció i la recuperació dels paisatges de l'aigua. En aquest sentit, el bon estat ecològic dels rius, amb la restitució de les terres inundables i el manteniment de les franges de protecció, podria ser el primer pas cap a una coexistència menys dramàtica amb els esdeveniments meteorològics més intensos. D'aquesta manera, es garantiria també una

qualitat ambiental més generalitzada, cada cop més necessària a la caòtica ciutat difusa vèneta.

Els corredors fluvials com a teràpia urbanística

En els països d'industrialització més antiga, que van viure l'expansió consegüent de la urbanització en les àrees rurals, el concepte de *river corridors*, que es pot traduir per *corredors fluvials*, evoca una ordenació territorial de transició entre els sistemes terrestres i aquàtics, una mena d'oasi lineal que molt sovint serpenteja per regions fortament antropitzades. El valor d'aquestes ecozones està estretament lligat a l'amplitud de les ribes i a la qualitat de l'àrea de divagació fluvial (Petts, 1990). Les fases d'augment de cabal, en un context de naturalitat elevada, s'han de considerar un aspecte dinàmic positiu que contribueix al manteniment d'un nivell satisfactori d'eficiència ecològica.

Imatge 4. El centre històric de Vicenza, la ciutat de Palladio, es va inundar el novembre del 2010.

L'estat de gran part dels cursos d'aigua que flueixen per l'interior de les regions més industrialitzades del planeta evidencia que la consciència actual de la importància dels corredors fluvials és certament una actitud tardana. La intervenció exacerbada de l'enginyeria ha penalitzat fortament la naturalitat dels cabals, s'han realitzat complexes infraestructures tècniques per al control de les crescudes, per a les captacions d'aigua per a reg o per a la producció d'energia. Si a tot això hi afegim l'ocupació i la utilització de les terres inundables per afavorir la creixent demanda d'espai destinat a les funcions antròpiques més diverses, és fàcil entendre la voluntat actual, no tan sols estètica, sinó també tècnica, de reformular la planificació dels espais fluvials. L'augment del caràcter artificial de la hidrografia repercuteix sovint en la crisi dels sistemes naturals, especialment pel que fa a l'absorció de l'aigua en moments de crescuda i la dissolució de les substàncies contaminants en els cursos fluvials (Rinaldo, 2009).

La idea del riu com a *corredor cultural* expressa una concepció innovadora i més conscient de la planificació territorial, sobretot tenint en compte els evidents impactes causats pel ràpid procés de modernització industrial que s'ha produït a Itàlia. En els països on aquesta gran transformació té uns orígens més antics, com és el cas de Gran Bretanya, França i Alemanya, i, per tant, l'evolució ha estat menys traumàtica, els rius i el sistema de vies d'aigua subsidiari per a la navegació interna són objecte d'un esforç considerable de protecció, restauració i reutilització amb finalitats turístiques i d'esbarjo des de fa més de mig segle (Vallerani, 2000).

Com ja s'ha comentat abans, actualment s'està produint un increment de la sensibilitat social respecte als valors ambientals i paisatgístics, el qual, tanmateix, no sempre es tradueix en una estratègia política adequada i valenta, especialment al Vèneto. El que impressiona és que aquest interès renovat no tan sols s'adreça a les emergències ambientals més evidents, que es remeten en gran part als llocs ja consagrats a la vocació turística i d'esbarjo, com ara la franja costanera i la muntanya, sinó també als reductes de naturalitat vulnerables i dispersos entre els territoris *forts* de l'activitat productiva, entre les àrees residencials difuses, entre les infraestructures viàries cada cop més invasives.

La qüestió no és nova, sinó que ja es va plantejar a l'inici de l'activitat administrativa de la regió del Vèneto,² en el primer informe tècnic dedicat a la complexitat territorial. En aquest document es posava de manifest que l'expansió dels assentaments urbans i la consegüent modificació dels estils de vida havien estimulat "l'èxode massiu de les àrees urbanes cap a les àrees turístiques i l'assalt residencial a aquestes últimes" (Istituto Regionale di Studi Sull'Economia del Veneto, 1977: p. 64). D'aquesta ocupació o assalt, però, en quedaven exclosos els corredors fluvials, recursos valuosos per a un model recreatiu i turístic alternatiu: "El sistema dels rius i els canals del Vèneto permet la penetració en àrees que, apartades de les grans connexions viàries, dels grans circuits turístics, poden ser oblidades completament pel turista que no es pren la molèstia de cercar llocs no tradicionals" (Menato i Pisani, 1971: p. 20).

La publicitat s'ha adonat del potencial dels cursos d'aigua i els ha utilitzat, d'una manera cada cop més insistent, en la promoció de destinacions turístiques, de viatges o de llocs de natura. La publicitat ha promogut la revaloració de la hidrografia regional mitjançant un ús enganyós de les imatges, emfatitzades per textos banals i poc rigorosos, coherents amb una simple aproximació estètica als rius. Dels nombrosos articles i textos divulgatius sobre les potencialitats lúdiques de les vies d'aigua entre la franja costanera i l'interior, emergeix una imatge parcial, bastant allunyada de la dimensió real dels problemes, capaç de difondre actituds acrítiques i poc conscients entre els excursionistes. En canvi, el turisme i l'oci són una via, un camí, que pot ajudar a interpretar el paisatge a partir de la cultura i la geologia, aproximació coherent amb les teories més recents i madures sobre la relació equilibrada entre l'home i l'entorn, sobretot perquè va en paral·lel a la relació, atractiva, tot i que en cert sentit encara ambigua, entre temps lliure i qualitat de vida (Mothè, 2001).

A més dels aspectes morfològics i dinàmics habituals, els segments hidràulics ofereixen altres elements d'anàlisi per dur a terme una identificació tipològica específica vinculada a la vocació turística i recreativa. Els pressupòsits teòrics d'aquesta aproximació els va elaborar al final de la dècada del 1960 la geomorfologia anglosaxona, molt ocupada en la producció

² Nota dels editors: la implementació dels òrgans de les regions italianes va tenir lloc després de les eleccions regionals del 1970.

de contribucions científiques sobre planificació dels paisatges fluvials. Es tractava, en aquells anys i als països d'industrialització més antiga, de posar límits a la incontestable expansió dels assentaments antròpics per tot el territori, introduint la valoració dels recursos no directament computables de manera monetària als processos de presa de decisions, com per exemple la diversitat biològica i la qualitat estètica de les morfologies terrestres. És evident que, en els contextos territorials fortament humanitzats, els eixos fluvials constitueixen oportunitats bones i suggerents per posar en pràctica les estratègies més elementals de planificació ambiental, i satisfan amb eficàcia les expectatives creixents de l'ecologia de masses. Així doncs, fins i tot en disciplines científiques tradicionalment refractàries a concessions estètiques, com és el cas de la geomorfologia, es comença a afirmar que “el paisatge és un recurs natural” (Linton, 1968: p. 219) i, d'aquesta manera, s'accepten les premisses culturals que acosten cada vegada més les percepcions social i institucional en relació amb els reductes de natura.

Com que es tracta d'un territori fortament antropitzat, els cursos d'aigua vènets tenen encara més la connotació d'oasis seminaturals lineals, en els quals la relació entre les dinàmiques hidrològiques i la gestió hidràulica s'ha d'adequar a la creixent demanda social d'entorns aptes per al lleure. Tot i així, als ens locals els manca decisió per planificar la progressiva complexitat i conflictivitat de la relació actual entre l'home i els rius. De fet, només es té constància d'iniciatives esporàdiques i espontànies realitzades per entitats locals i grups ambientalistes. L'interès creixent pel lleure sostenible i pel turisme d'excursions pot ser una oportunitat per dur a terme estratègies de recuperació concretes i fàcils d'espais fluvials; en aquest sentit, no falten exemples, com els casos dels rius Brenta, Sile i Piave, de recuperació estètica i funcional dels corredors hidrogràfics. De l'anàlisi d'aquests casos es dedueix que la promoció d'un turisme de baix impacte ambiental pot ser la millor opció per definir línies d'intervenció òptimes per part de l'Administració, partint sobretot de la implicació de la població local, animant-la i guiant-la, per exemple, a oferir serveis turístics bàsics (allotjaments familiars del tipus *bed&breakfast*; lloguer de bicicletes, de caiacs i de canoes, etc.). La bellesa dels cursos d'aigua i les intervencions antròpiques ben inserides a l'entorn fluvial conviden a connectar l'oferta recreativa amb el reequilibri territorial, partint de les iniciatives ja

aplicades de lleure sostenible que fomenten la rehabilitació d'entorns urbans i suburbans malmesos i la conservació racional dels trams de paisatge fluvial encara íntegres.

Com en la major part dels entorns metropolitans del món occidental, la densa trama hidrogràfica del Vèneto ha afavorit indubtablement la consolidació de noves mirades territorials, que, mogudes per l'interès per la protecció del paisatge i per la cura dels béns col·lectius, s'han vinculat a una redescoberta progressiva de les oportunitats recreatives que ofereix aquest dens sistema hidrogràfic. El declivi dels rius i els canals com a vies de tràfic comercial i com a llocs de pesca els ha relegat a la funció d'àrees abandonades, però, com és ben sabut, en l'evolució postindustrial de les societats opulentes es donen oportunitats de recuperació i requalificació funcional de les estructures obsoletes creades durant l'expansió industrial paleotècnica (Vallerani, 2003).

Imatge 5. En el Vèneto s'està produint una redescoberta de les oportunitats recreatives que ofereix el sistema hidrogràfic.

En aquest sentit, la marginalitat territorial a què s'aboca una part del sistema hidrogràfic al territori continental de Venècia es pot conver-

tir en un punt fort inesperat per construir escenaris estratègics atractius, en els quals es pugui dur a terme una valoració adequada i madura no tan sols dels entorns fluvials concrets, sinó també de tota la càtica difusió urbana que tant malmet la qualitat paisatgística i ecològica de bona part del Vèneto. En resum, cal tenir el convenciment que la requalificació dels cursos d'aigua amb finalitats lúdiques té un paper important en les complexes dinàmiques de la competitivitat territorial, en la mesura que la satisfacció respecte al lloc de residència i a la pròpia vida, com també la serenitat i la confiança en el futur dels fills, només es pot aconseguir en un entorn agradable amb els cicles ecològics protegits. De fet, conceptes com ara *bellesa* i *felicitat* estan entrant cada vegada amb més freqüència en la comptabilitat econòmica, mentre el turbocapitalisme i la flexibilitat desenfrenada estan empenyent les condicions de vida d'un nombre creixent de població vers el pendent perillós del pessimisme i de la indiferència (Bennet, 2003).

Disposar d'escenaris atractius per al lleure de la població local, com també oferir als turistes un circuit ben organitzat d'itineraris fluvials capaç de connectar els múltiples atractius del nostre patrimoni cultural, pot resultar una opció suggerent per sortir de l'horitzó restringit del benestar individual que, a la llarga, no es pot mantenir sense el suport d'un rerefons territorial eficient. És urgent, per tant, elaborar un estudi acurat i una valoració de les qualitats naturals i paisatgístiques dels nombrosos cursos d'aigua que constitueixen el sistema hidrogràfic dels territoris continentals de Venècia i evidenciar el fet que les valuoses qualitats ambientals distribuïdes al llarg dels traçats fluvials de la regió poden estar afectades per futures accions antròpiques, sia autoritzades (com és ara l'increment de les extraccions hídriques, les sostraccions d'àrids o la pavimentació dels traçats) o il·legals (com, per exemple, la contaminació, els abocaments o l'ocupació agrícola de terres inundables). La ciutadania, contínuament estimulada per una premsa local cada vegada més atenta a les qüestions ambientals, és conscient de bona part d'aquests temes. Les qüestions ambientals s'han convertit en un banc de proves irrenunciable per a un urbanisme sensible a la conservació i la requalificació ambiental i paisatgística i han de contribuir eficaçment a consolidar una bona qualitat de vida.

Referències bibliogràfiques

- BASSANI, Giorgio (2005). *Italia da salvare. Scritti civili e battaglie ambientali*. Torí: Einaudi.
- (2007). *El jardí dels Finzi-Contini*. Barcelona: Proa.
- BENEDETTO, Gaetano (2006). *Politica e ambiente: bilancio della legislatura 2001-2006*. Milà: Edizioni Ambiente.
- BENNET, Oliver (2003). *Pessimismo culturale*. Bologna: Il Mulino.
- BONORA, Paola; CERVELLATI, Pier Luigi (2009). *Per una nuova urbanità dopo l'alluvione immobiliare*. Reggio de l'Emilia: Diabasis.
- BORGESE, Leonardo (2005). *L'Italia rovinata dagli Italiani*. Milà: Rizzoli.
- BRAUDEL, Fernand (1986). *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*. Torí: Einaudi.
- CANCELLI, Claudio; SERGI, Giuseppe; ZUCCHETTI, Massimo (2006). *Travolti dall'alta voracità*. Roma: Odradek.
- CEDERNA, Antonio (2006). *I vandali in casa*. Bari: Laterza.
- CONSELL D'EUROPA (2000). *Directiva 2000/60/CE del Parlamento Europeo y del Consejo, de 23 de octubre de 2000, por la que se establece un marco comunitario de actuación en el ámbito de la política de aguas [en línia]*. <http://aca-web.gencat.cat/aca/document/ca/directiva_marc/dma_2000_60_ce.pdf> [consulta: 29.02.2012].
- COSGROVE, Denis; PETTS, Geoff (eds.) (1990). *Water, engineering and landscape*. Londres: Belhaven Press.
- ERCOLINI, Michele (2010). *Cultura dell'acqua e progettazione paesistica*. Roma: Gangemi.
- GIBELLI, Maria Cristina; SALZANO, Edoardo (2006). *No sprawl*. Florència: Alinea.
- ISTITUTO REGIONALE DI STUDI SULL'ECONOMIA DEL VENETO (1977). "L'uso turistico del territorio", dins *Veneto Documenti*. Venècia: Giunta Regionale.
- LINTON, David (1968). "The assessment of scenery as a natural resource", *Scottish Geographical Magazine*, núm. 64, p. 219-239.
- MENATO, Ruggero; Pisani, Francesca Maddalena (1971). *Profilo dei problemi e prospettive del turismo nel Veneto*. Venècia: Istituto Regionale di Studi e Ricerche Economico-Sociali del Veneto.
- MOTHÉ, Daniel (2001). *L'utopia del tempo libero*. Torí: Bollati Boringhieri.
- NOGUÉ, Joan; ROMERO, Joan (2006). *Las otras geografías*. València: Tirant lo Blanch.
- PALLADIO, Andrea (1570). *I quattro libri dell'architettura di Andrea Palladio*. Venècia: appresso Domenico de Franceschi.
- PETTS, Geoff (1990). "Forested river corridors: a lost resource", dins Denis Cosgrove, Geoff Petts (eds.). *Water, engineering and landscape*. Londres: Belhaven Press, p. 12-34.
- RINALDO, Andrea (2009). *Il governo dell'acqua. Ambiente naturale e Ambiente costruito*. Venècia: Marsilio.
- SANSA, Ferruccio (2010). *La colata. Il partito del cemento che sta cancellando l'Italia e il suo futuro*. Milà: Chiarelettere.
- SCHAMA, Simon (1997). *Paesaggio e memoria*. Milà: Mondadori.
- SORMANI MORETTI, Luigi (1880). *La Provincia di Venezia. Monografia statistica-economica-amministrativa*. Venècia: Antonelli.
- TUROLA, Francesco (1889). *La navigazione fluviale e la provincia di Padova*. Pàdua: Draghi.
- VALLERANI, Francesco (2000). "I canali artificiali inglesi dal declino modernista alla valorizzazione turistica", dins Antonio Pasinato. *Oltreconfine. Lingue e culture tra Europa e mondo*. Roma: Donzelli, p. 229-247.
- (2003). "Le acque artificiali da pratica moderna a corridoio culturale. Il caso del canal de Castilla in Spagna", dins Guglielmo Scaramellini. *Città regione territorio. Studi in memoria di Roberto Mainardi*. Milà: ACME, p. 431-448.
- (2004). *Acque a nord est. Da paesaggio moderno ai luoghi del tempo libero*. Verona: Cierre.
- (2008a). "Perdita del paesaggio e angoscia diffusa: dal disagio al ruolo dei comitati", *Trasporti e Cultura*, any VIII, núm. 20, p. 23-29.
- (2008b). *Dalle praterie vallive alla bonifica. Cartografia storica ed evoluzione del paesaggio nel Veneto Orientale dal '500 ad oggi*. Portogruaro: Consorzio di Bonifica tra Livenza e Tagliamento.
- VALLERANI, Francesco; VAROTTO, Mauro (2005). *Il grigio oltre le siepi: geografie smarrite e racconti del disagio in Veneto*. Portogruaro: Nuova Dimensione.
- VAROTTO, Mauro (2005). *Le terre della Tergola. Vicende e luoghi d'acqua in territorio vigentino*. Sommacampagna: Cierre.
- WU MING (2010). *Il sentiero degli dei*. Portogruaro: Ediciclo.